

SZIGETVÁRI TAMÁS

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS/VAGY KELETI NYITÁS

PÁZMÁNY NEMZETKÖZI TANULMÁNYOK – 11. KÖTET

A SOROZAT EDDIGI KÖTETEI:

João Carlos Espada: A POLITIKAI SZABADSÁG ANGLO-AMERIKAI
HAGYOMÁNYA EURÓPAI SZEMSZÖGBŐL

Gáthy Vera: INDIA. A MÚLTBÓL A JÖVŐ FELÉ

Györffy Dóra: BIZALOM ÉS PÉNZÜGYEK.
VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGKEZELÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Jany János: JOGI KULTÚRÁK ÁZSIÁBAN

Jany János: AZ ISZLAMIZMUS. ESZMETÖRTÉNET ÉS GEOPOLITIKA

Rezsőházy Rudolf: BEVEZETÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK
MÓDSZERTANÁBA

Salát Gergely: BÜNTETŐJOG A HAN-KORI KÍNÁBAN

Salát Gergely (szerk.): A KÍNAI ALKOTMÁNY

Salát Gergely (szerk.): KÍNAI ÁLOM – KÍNAI VALÓSÁG

Salát Gergely és Szilágyi Zsolt (szerk.): TRAUMÁK ÉS TANULSÁGOK.
A II. VILÁGHÁBORÚ ÖRÖKSÉGE A TÁVOL-KELETEN

SZIGETVÁRI TAMÁS

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS/VAGY KELETI NYITÁS

TÖRÖK KÜLPOLITIKAI ÉS
KÜLGAZDASÁGI DILEMMÁK
A 21. SZÁZAD ELEJÉN

A KÖTET KIADÁSÁT TÁMOGATTA:

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ ÉS/VAGY KELETI NYITÁS

Copyright © Szigetvári Tamás, 2018

Hungarian edition © Typotex/Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2018

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Központi Alapok Program”

2017. évi KAP17-61019-1.8-BTK. számú pályázati projektje keretében valósult meg.

Lektorálta: N. Rózsa Erzsébet

ISBN 978 963 279 987 2

ISSN 2416-1438

Typotex – Panta

A PANTA a Pázmány Egyetem Nemzetközi Tanulmányokkal foglalkozó szakmai közösségének könyvsorozata, mely széles értelemben vett társadalomtudományi munkák révén mutatja be a globális világ múltját és jelenét. A sorozat neve egyszerre utal az intézményi háttérre, valamint arra a teljességre és sokszínűsége, amit megragadni hivatott: Πάντα.

Sorozatszerkesztő: Jany János

TARTALOM

BEVEZETÉS	8
I. TÖRÖKORSZÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI RENDSZERE	
A 20. SZÁZAD VÉGÉIG	12
1 Oszmán Birodalom és európai modernizáció	13
1.1. A Birodalom létrejötte és virágkora	13
1.2. Az Oszmán Birodalom és az új világrend	20
1.3. A Tanzimat-reform kora	23
1.4. Az Oszmán Birodalom utolsó évtizedei	26
1.5. Az első világháború és az Oszmán Birodalom bukása	32
2 Törökország a 20. században	35
2.1. A kemalista Törökország első évtizedei (1923–1945)	35
2.2. Nyugati szövetség és demokratizálódás (1946–1960)	41
2.3. A második köztársaság (1960–1980)	46
2.4. Gazdasági nyitás és európai integráció (1980–2001)	52
II. POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FORDULAT AZ EZREDFORDULÓ UTÁN	62
3 Az iszlám a török politikában	63
3.1. Az iszlám a 20. századi török politikában	63
3.2. Az AKP politikája – belső és külső meghatározók	73
4 A török gazdaság és az AKP gazdaságpolitikája	83
4.1. Válságkezelés és gazdasági „csoda”	83
4.2. Az AKP gazdasági koncepciója	91
5 Külpolitika és külgazdasági kapcsolatok	98
5.1. Az AKP külpolitikája	98
5.2. A külgazdasági szerkezet változása	106

TARTALOM

III. A 21. SZÁZADI TÖRÖKORSZÁG ORIENTÁCIÓS DILEMMÁI	114
6 Az Európai Unió és tagállamai	115
6.1. Törökország európai vonzódása és gazdasági integrációja a 20. század végéig	116
6.2. Csatlakozási tárgyalások és kétségek	123
6.3. Tagállami kapcsolatok Törökországgal	130
6.4. Az EU–török gazdasági kapcsolatok	134
6.5. A kapcsolatok jövője – lehetséges scénáriók	142
7 A szomszéd régiók	150
7.1. A Balkán	150
7.2. Közel-Kelet és Észak-Afrika	159
7.3. A Kaukázus és Ukrajna	175
8 Nagyhatalmak és feltörekvő régiók	182
8.1. Az eurázsiai partner/ellenfél: Oroszország	182
8.2. Az Egyesült Államok	190
8.3. Kína	194
8.4. Közép-Ázsia	196
8.5. Kelet-Ázsia és Dél-Ázsia	201
8.6. Fekete-Afrika	205
8.7 Latin-Amerika	207
IV. ÖSSZEGZÉS	210
9 Törökország dilemmái a 21. század elején	211
FELHASZNÁLT IRODALOM	218

BEVEZETÉS

A könyv célja, hogy bemutassa és elemezze Törökország fő orientációs dilemmáját a huszonegyedik század első évtizedeiben: folytassa-e a korábbi évtizedek egyértelmű euroatlanti, az országot mindenáron a Nyugathoz kötő, a nyugati modernizációs utat követő politikát, vagy – keleti gyökereihez visszatérve – keressen magának alternatív fejlődési útvonalat. Törökország – Huntington szavaival – szétszakított ország (torn country), amely kultúrája alapján muszlim maradt, jogrendszere és törekvései azonban egy másik civilizáció, a nyugati felé irányították.¹ A hidegháború alatt a nyugati kötődés erős volt és külső támogatást is kapott, a hidegháborút követően azonban a valódi identitás kérdése ismét előkerült. A korábbi szekuláris alapokon álló és a nyugati minta átvételét szorgalmazó kemalista modell mellett/helyett egyre inkább egy iszlámon alapuló, de – az iszlám fundamentalistákkal ellentétben – a nyugati modellt alapjaiban el nem vető modernizációs ideológia térnyerését figyelhetjük meg.

Ugyanakkor Törökország régi törekvése, hogy a Kelet és Nyugat közötti híd szerepét tölthesse be, sőt ma már nemcsak híd, de önmagában is számottevő regionális tényező kíván lenni abban a stratégiaileg fontos térségben, ahol elhelyezkedik. Ahogy a törökök szeretik megfogalmazni: ők a Nyugat legkeletibb és a Kelet legnyugatibb része, akik egyszerre értik a nyugati és a keleti gondolkodást, így természetes mediátorok a két civilizáció között. És egy olyan Törökország, amely képes ötvözni a két gondolkodás és civilizáció elemeit, a 21. évszázad egyik legsikeresebb és legversenyképesebb társadalmává válhat, amely a környező országok és régiók számára is modell és regionális pólus lehet.

A könyv első része az előzményeket mutatja be, hogyan kezdődött meg már az Oszmán Birodalom idejében a nyugati jog- és intézményrendszer átvétele és a birodalom fokozatos integrációja a kapitalista világrendbe.

1| Huntington 1993: 42.

BEVEZETÉS

Megvizsgáljuk, mennyiben sikerült az iszlám és a nyugati rendszer ötvözése, és ez milyen mértékben játszott közre abban, hogy a birodalom gazdaságilag nem tudta felvenni a versenyt a nagyhatalmakkal, és felbomlott. Az 1923-ban létrejött török nemzetállam teljes radikalitással a nyugati civilizáció átvétele mellett tette le a voksot: nemcsak törvényeit, de írásrendszerét és öltözködési szokásait is lecserélte. Az iszlámot kiszorították a közéletből; az európai országok váltak az elsődleges politikai és gazdasági partnerekké, míg a szomszédos régióval fenntartott kapcsolatok kisebb prioritást kaptak. A kemalista modellre épülő modernizációs út azonban felemás sikereket ért el: Törökország ugyan betagozódott az euroatlanti intézményrendszerbe, de az európai integráció a társulás, majd később a vámunió ellenére máig sem fogadta tagjai közé. Sokáig a török gazdaság elmaradottsága volt a fő ellenérv, ez azonban ma már egyre kevésbé tartható.

A második rész a kétezres években végbemenő változások hátterét, értelmezését és lehetséges következményeit tekinti át. Részletesen foglalkozunk azzal, hogy milyen okoknak köszönhetően vált Törökország Európa leggyorsabban növekvő gazdaságává. Azt vizsgálva, hogy vajon az elmúlt évtized gazdasági fejlődése folytatódni tud-e, és Törökország képes lesz-e a térség növekedési pólusává válni, megállapítjuk, hogy bár számos tényező ebbe az irányba mutat, egyelőre még ingatag alapokon áll a „csoda”. Azt is megvizsgáljuk, hogyan jutott 2002-ben hatalomra és tudott azóta is viszonylag erős társadalmi támogatottsággal kormányon maradni az Erdoğan-vezette mérsékelt iszlamista AKP párt. Ezt követően áttekintjük, milyen mértékben alakult át az új irányítás alatt Törökország külpolitikai és külgazdasági orientációja, mennyiben befolyásolták az ideológia és a gazdasági érdekek a külkapcsolatok rendszerét.

A harmadik rész a külkapcsolatok részletes elemzésével azt kívánja feltárni, mennyire érdekelt a mai Törökország az európai integráció erősítésében, illetve mennyire létezik számára alternatíva a korábban elhanyagolt szomszédos régiók irányában. Részletesen áttekintjük Törökország és az Európai Unió ambivalens kapcsolatrendszerét és ennek lehetséges jövőjét. Ankara hivatalos célkitűzése továbbra is a teljes jogú EU-tagság, ez azonban nyitott kérdés: függ az EU jövőjétől, de az EU jövője is függ az esetleges török bővítés mikéntjétől. Az Európai Unióval kialakított viszony azonban mindenképpen kulcsfontosságú Törökország számára, így ennek központi elemeit (pl. a vámuniót) hangsúlyosan tárgyaljuk. A Balkán országai számára a gazdaságilag sikeres Törökország felértékelődött mint partner, és a törökök igyekeznek is kihasználni ezt, főként a térség muszlim többségű országaiban. A Közel-Kelet irányában az „arab tavasz”, majd a szíriai válság átalakította a korábban virágzásnak indult kapcsolatokat, ami az elmúlt

időszakban gyökeresen megváltoztatta a korábbi években kimondottan jó-nak mondható török–oroszl viszonyt is. A távoli nagyhatalmak (USA, Kína) politikai és gazdasági befolyásának változásait szintén vizsgáljuk, csakúgy, mint a többi ázsiai, afrikai és latin-amerikai kapcsolatrendszer alakulását.

A negyedik, összegző részben igyekszünk választ adni arra a kérdésre, vajon Törökország továbbra is a nyugati civilizációhoz kötődő, az EU-tag-ság elérését célzó ország marad-e, vagy lehetséges-e, hogy „Keletre nyitva” alternatívát talál, és elfordul Európától és a Nyugattól.

Törökország külpolitikájáról és külgazdaságáról, az előtte álló orientá-ciósl dilemmákról eddig alig jelent meg monografikus igényű mű², e kö-tet ezt a hiányt is igyekszik pótolni. A könyv nagymértékben támaszkodik a szerzőnek az utóbbi évtizedben a témában megjelent folyóiratcikkeire és tanulmányaira.

2| Korábbi monografikus feldolgozás: Balázs 2009, míg egy frissen megjelent, külpolitikai áttekintést adó kötet: Baranyi–Szálkai 2017.

I. TÖRÖKORSZÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI RENDSZERE A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

1 | OSZMÁN BIRODALOM ÉS EURÓPAI MODERNIZÁCIÓ

Egy ország külpolitikai és külgazdasági alternatíváinak bemutatását és mélyebb elemzését a történelmi háttér feltárásával kell kezdenünk. A történelmi tapasztalatok és a múlt öröksége alapvető befolyással bírnak a jelenkori döntésekre, akár mint pozitív eszmény, akár mint kudarcélmény és trauma. A történelmi áttekintést nem a modern Törökország 1923-as létrehozásától kezdjük: az Oszmán Birodalom, amelyet az oszmán törökök hoztak létre, hat évszázadon keresztül figyelemre méltó tényezője volt Eurázsia és Észak-Afrika történelmének.

1.1. A BIRODALOM LÉTREJÖTTE ÉS VIRÁGKORA

TÖRÖKÖK KIS-ÁZSIÁBAN

A Közép-Ázsiában élő török eredetű ogúz törzsek a 7–8. századi muszlim hódítást követően kerültek kapcsolatba az Omajjád, majd az Abbászida birodalommal. A következő évszázadok során sokszor komoly szerephez jutottak a birodalom hadseregében, hiszen a katonai pálya jó érvényesülési lehetőséget biztosított számukra. Ennek is köszönhető, hogy a 11. században, az Abbászidadinasztia meggyengülésével, a szeldzsuk törökök a birodalom meghatározó erejévé váltak, 1055-ben elfoglalták Bagdadot is. Hatalmuk megszilárdítása érdekében a szeldzsukok élesztették fel a keresztények elleni dzsihád eszméjét, a Bizánc fölött aratott 1071-es manzikerti győzelem a török birodalom létrejöttének is tekinthető.¹ A török hódítás egyben a II. Orbán pápa által 1095-ben meghirdetett első keresztes háború egyik fő kiváltó indoka is volt.

1| Cahen 2001: 7.

A szeldzsukok mellett több nomadizáló türk nép is ekkor települt át Anatóliába, illetve ekkor jött létre a Törökországban ma is jelentős (kb. 15 milliós népesség által követett) alevi ága az iszlámnak, amely a többségi szunnita iszlámmal szemben a síita irányzathoz tartozik. A korábban keresztény és főként görög nyelvű Kis-Ázsia tehát a 11. századtól kezdve alakult át fokozatosan muszlim vallású és török nyelvű területté.

A mongolok hódításai (1243, 1256) megtörték a szeldzsukok uralmát, ami a 13. század végén kisebb helyi hadurak, ún. bejlikék felemelkedéséhez vezetett. Anatólia Bizánccal határos északnyugati részén az Oszmán (1258–1326)² vezetése alatt álló bejlik – részben szerencsés fekvésének köszönhetően, de pontosan nem ismert körülmények között – fokozatosan domináns pozíciót szerzett a bejlikék között.³

AZ OSMÁN TÖRÖKÖK HÓDÍTÁSAI

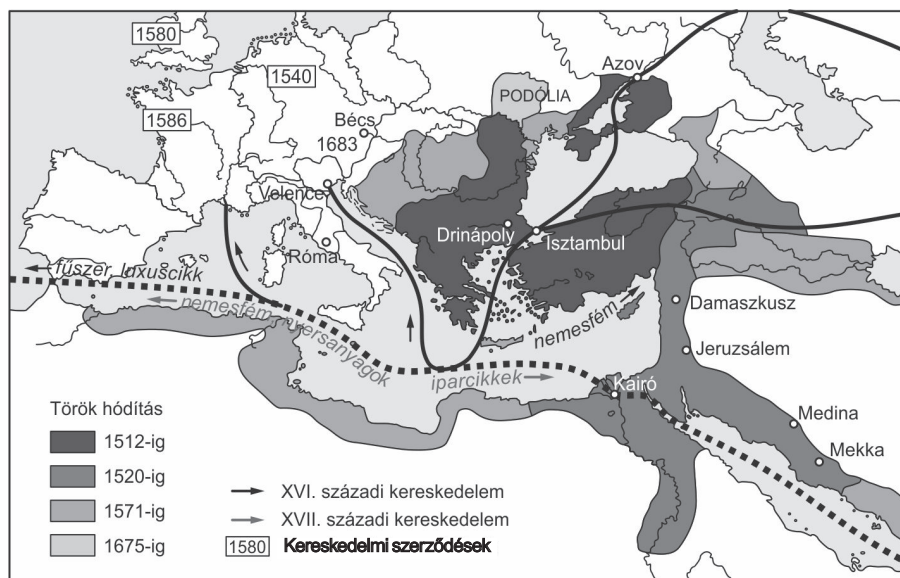
Az oszmánok 1324-ben foglalták el Bizánctól a Selyemút egyik fontos állomását, Bursát, mely a következő évtizedekben a gyorsan terjeszkedő hatalom székhelye lett. Anatóliai hatalmuk megerősítése után a Balkánon folytatták a hódítást: 1361-ben elfoglalták Drinápolyt (mely Edirne néven az új fővárosuk lett, ezzel a születő birodalom központja Kis-Ázsiából Európába került), 1385-ben Szófiát, majd Ništ (1386), Thesszalonikét (1387), és 1389-ben Rigómezőnél (Koszovo polje) győzelmet arattak az egyesített szerb–magyar hadak felett is. Ezzel gyakorlatilag az egész Balkán fölött megszerezték az uralmat. 1396-ban Nikápolynál legyőzték a Zsigmond magyar király által vezetett kereszties hadsereget.⁴ Konstantinápoly elfoglalása azonban még váratott magára: Timur Lenk mongol seregei megtámadták Anatóliát, és az 1402-ben megvívott ankarai csatában legyőzték és foglyul ejtették I. Bajazid szultánt.

A rövid megtorpanás ellenére a 15. század második fele ismét a terjeszkedés időszakát jelentette az oszmánok számára. 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, mely Isztambul néven az Oszmán Birodalom központja lett. Konstantinápoly elfoglalásával az új birodalom Bizánc örökébe lépett, a város jelentősége ugyanis nemcsak stratégiai, de szimbolikus is volt: a Kelet kapuja, a szorosok őre, de a kereszténység bástyája is volt egyben, melynek eleste komolyan megrázta Európát. V. Miklós pápa kereszties háborút hirdetett, amely – mint korábban Jeruzsálem esetében – most Konstantinápoly

2| Oszmán apja, Ertuğrul, 400 lovasával Merv (Türkmenisztán) környékéről érkezett, hogy a szeldzsukokat támogassa.

3| Finkel 2007: 5.

4| Nicolle 1999.

1. ábra
Az Osmán Birodalom terjeszkedése

Forrás: <http://tort-tura.blogspot.hu/2014/03/az-oszman-torok-birodalom-tortene.html>

felszabadítását tűzte célul. A keresztes háborúból végül annyi lett, hogy a Kapisztrán János által verbuvált sereg Hunyadi János vezetésével megütközött Nándorfehérvárnál a törökökkel.⁵

A birodalom területi növekedése a 16. században tovább folytatódott. Nagy Szulejmán (1520–1566) hódításainak köszönhetően, Marokkótól a Perzsa-öböl és Magyarországtól Mekkáig magában foglalta a Balkánt, a Közel-Kelet és Észak-Afrika nagy részét, valamint a Kaukázust és a Fekete-tenger északi partvidékét is.

AZ OSMÁN BIRODALOM FÉNYKORA

Bár az európai történelmi tudatban az Osmán Birodalom militáns, a hódításra épülő, a dzsihádon alapuló és az iszlámot terjesztő ellenségként élt és sokszor ma is, a kép valójában jóval árnyaltabb.⁶ A gázik vallási fanatizmusát (amely nemcsak a hitetlenek, de a rivális muszlim bejlek ellen is irányult)

5| Riley-Smith 2005: 276.

6| Goffman 2004.

I. TÖRÖKORSZÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI RENDSZERE A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

a hódítások során egyre inkább felváltotta a vallási tolerancia, amely nélkülözhetetlen volt a növekvő számú nem muszlim alattvalóval rendelkező birodalom fennmaradásához.

Az oszmánok sikeresen alkalmazták és ötvözték a korábbi muszlim birodalmak államigazgatási elveit, az akkori Európa legfejlettebb hivatalnokrendszerét működtető bizánci birodalom tapasztalatait és saját türk hagyományait. Ez tette lehetővé, hogy a sokféle népet és szokást magába olvasztó állam évszázadokon keresztül fennmaradt és prosperált. Egyik erőssége éppen az volt, hogy nagymértékben tolerálni tudta, sőt olykor bátorította is területén belül a sokféleséget és az egyes részek relatív önállóságát.

Az állam jogrendszere az iszlám saría jogra épült, de sok tekintetben megengedő álláspont jellemezte.⁷ Mivel a saría nem terjedt ki és nem volt automatikusan alkalmazható a birodalomban felmerülő összes társadalmi és gazdasági jelenségre, a szultán által hozott törvények (kanún) is a jog részét képezték.⁸ Vagyis a gyakorlat az évszázadok során a saríanak ellent nem mondó, de attól elkülönült jogrendszert hozott létre.

Konstantinápoly elfoglalásával az Oszmán Birodalom átvette Bizánc helyét az európai gazdasági és politikai rendszerben,⁹ és a vallási, illetve katonai ellentétek dacára az európai hatalmi struktúra és szövetségi rendszerek részévé vált. A „legkatolikusabb király”, a francia I. Ferenc és Nagy Szulejmán között 1536-ban létrejött megállapodás még nagy vihart kavart Európában, hiszen egy nem keresztény hatalommal aláírt szövetségi szerződés a kereszténység elárulásával volt egyenértékű. Ennek ellenére a franciák a következő évszázadokban is fenntartották a jó viszonyt a törökökkel, ami főleg a Habsburgok ellen irányult.

Az 1571-es lepantói győzelmet sokan tekintik fordulópontnak. A Mediterráneumban, amelyet keleten és délen az oszmánok, északon és nyugaton a keresztény hatalmak uraltak, egyfajta patthelyzet alakult ki, a területet egyik fél sem tudta igazán felügyelete alá vonni. Mindez kedvezett a kalózkodásnak, viszont rontotta a kereskedelem lehetőségeit.¹⁰

Bár az oszmán expanzió megállt, a 17. század még nem a hanyatlás korszaka volt. A birodalom szorosabban be tudott kapcsolódni az európai politikába, mivel egyre kevésbé jelentett katonai fenyegetést az európai államok számára. Ráadásul a földrajzi felfedezések következtében a Mediterráneum

7| Az iszlám jogi iskolák közül az oszmánoknál a hanafita irányzat volt domináns, amely az iszlám jog alapforrásai, a Korán és a hagyomány (hadisz) mellett széleskörűen alkalmazta az analógia és a racionalitás eszközét, így a legliberálisabb és legtoleránsabb jogi iskolának tekintik az iszlámon belül.

8| Metin–Gelbal 2008: 121.

9| Goffman 2004: 15.

10| Goffman 2004: 161.

stratégiai súlya csökkent. Az Oszmán Birodalom félelmetes ellenségből lassan egzotikus szomszédná, misztikus Keletté vált, ami jól nyomon követhető a kor irodalmában is.

Az 1700-as évekre a birodalom az európai „koncert” része lett. Nemcsak az állam változott meg, de Európa számára is teljesen más volt az 1500-as és az 1700-as évek világa. A kontinensen lejátszódó politikai és gazdasági változásoknak köszönhetően azután a 18. század végére az Oszmán Birodalom meggyengült, politikai és gazdasági pozíciója romlott, egyre inkább veszített jelentőségéből, míg a 19. századra fokozatosan „Európa beteg embere” lett.¹¹

EURÓPA ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM – AZ EGYÜTTÉLÉS SZÍNTEREI

Érdekes részletesebben is foglalkozni a kérdéssel, mennyiben vált a muszlim vallás központjának számító Oszmán Birodalom Európa részévé, milyen szoros volt a kapcsolódás, és hogyan tekintettek az oszmánok Európára.

Az iszlám világ a 8. századtól kezdve az első számú külső ellenség volt, amelyet irigyeltek vagy csodáltak gazdagsága, tudományos eredményei vagy építészeti csodái miatt, de mindezzel együtt „más” volt, nem a keresztény világ része. A kereskedők számára ugyanakkor a levantei kereskedelem elképzelhetetlen volt az együttműködés valamilyen szintje nélkül. Európában az ideológiai ellentétet felülíró, a gazdasági (és politikai) racionalitást előtérbe helyező velencei gondolkodás megbotránkozást keltett.¹²

Európa sokáig a kor világkereskedelmének peremén helyezkedett el. Míg az iszlám világ Kínától Délkelet-Ázsiáig, Indiától Afrikáig gyakorlatilag minden környező régióval tartott fenn kereskedelmi kapcsolatokat, addig Európa hosszú időn keresztül csak az iszlám világ kereskedőinek közvetítésével juthatott hozzá a Kelet termékeihez (a keleti fűszerek mellett a szárított gyümölcsökhöz és a gyapothoz). Ráadásul nem tudott versenyképes cserealapot felajánlani, így leginkább a szűkösen rendelkezésre álló arannyal kellett fizetnie.

Az 16. század eleji hódításokkal a birodalom kezébe kerültek a kereskedelmi utak. A birodalom kereskedői, akik javarészt görögök, örmények, zsidók voltak, ki tudták használni, hogy oszmán alattvalók, ugyanakkor Nyugaton is jobban elfogadták őket.¹³ Az együttélés a kezdetektől jelen volt. II. Mehmed szultán 1453-as rendelete megengedte a Galatában élő genovaiaknak, hogy

11| Kann 1974: 63.

12| Goffman 2004: 137.

13| Goffman 2004: 15.

a saját törvényeik és vallásgyakorlatuk szerint éljenek (galatai ahdname).¹⁴ Ez volt az alapja később a más európai közösségeknek biztosított ún. kapitulációknak. A firenzeiek és a velenceiek szintén hasonló jogokat kaptak, így az utóbbiak a 16. században számos kereskedelmi központot létesítettek a birodalom területén (Edirne, Aleppo, Alexandria).

A franciák az 1536-os egyezményt követően 1569-ben, az angolok 1581-ben, a hollandok 1600-ban, más európai hatalmak később részesedtek a jogokban. (Részben a Habsburgok elleni szövetség, részben a nyugati hatalmak felemelkedése és megerősödése magyarázza ezt). Ezek a kapitulációk kölcsönösek voltak, igaz, az oszmánok nem létesítettek hasonló missziókat az érintett európai országokban, de (többnyire keresztény vagy zsidó vallású) kereskedők jelen voltak.¹⁵ Míg Európában az extraterritorialitás és a szabad vallásgyakorlat csak a XVI. századi vallásháborúkat követően vált elfogadottá, a soknemzetiségű és sokvallású Oszmán Birodalomban ez már ekkor bevett volt. A kapitulációra alkalmazott ahdname elnevezést használták a birodalmon belüli népek szabad vallási és joggyakorlatára is.

A térség kereskedői számára azonban drámai fejlemény volt, hogy a portugálok Afrika megkerülésével elérték Indiát, és 1502-ben Pedro Cabral tizenhárom, borssal és más fűszerekkel megrakott hajóval érkezett vissza Európába.¹⁶ Ezt Velence és az Oszmán Birodalom fenyegetésként élte meg, hiszen óriási csapást jelentett korábbi kereskedelmi monopolhelyzetükre. És jól érezték a veszélyt, a 16. századtól az európai távolsági kereskedelem fokozatosan áttevődött a Mediterráneumról az Atlanti-óceánra, és Európa gazdasági-politikai súlypontja Itáliából Spanyolországba, majd Nyugat-Európába (Hollandia, Anglia) helyeződött át.

Az oszmánok sokáig inkább politikai, mint gazdasági alapon tekintettek a kereskedelmi megállapodásokra¹⁷, azonban fokozatosan egyre fontosabbá váltak egyes nyugati termékek (pl. a puskapor vagy a hajók). A kor feltörekvő kereskedőnemzetei, az angolok és a hollandok már a különleges jogokat keresték, ami jól tükrözi az uralkodó merkantilista felfogást. A Földközi-tenger térségében azonban, helyzeti előnyüket kihasználva, a franciák a 18. században visszavették a dominanciát a holland és angol tengerészettől.¹⁸

A 18. század végén az ipari forradalom nyersanyagszükséglete megélénkítette a kereskedelmet: a textilipar szinte kielégíthetetlen keresletet támasztott a gyapot iránt. Ennek viszont az Oszmán Birodalom, ezen belül

14| Goffman 2004: 183.

15| Goffman 2004: 185.

16| Goffman 2004:163.

17| Goffman 2004: 195.

18| Zürcher 2004: 18.

Egyiptom volt a fő termelője (később az észak-amerikai ültetvények váltak alternatív forrássá). Bár a gyapotkereskedelem lényeges exportbevételi forrás lett, azt javarészt görög kereskedők bonyolították, a központi kincstárba kevés bevétel jutott belőle.

A 18. századra tehát az Oszmán Birodalom egyre több területen találkozott a merkantilista szemléletű tőkefelhalmozó, majd később az ipari forradalom révén kialakuló érett kapitalista nyugati államokkal. A következő részben megvizsgáljuk, hogyan viszonyult ehhez az új típusú társadalmi-gazdasági rendszerhez.

AZ OSZMÁN BIRODALOM ÉS A KAPITALIZMUS

Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem átfogó társadalmi szervezőelvként lépett fel, így a gazdasági szféra működésének alapelveit is szabályozta.¹⁹ Az iszlámot és a kapitalizmust a hagyományos európai gondolkodás sem tartotta összeegyeztethetőnek. Max Weber az iszlámot a protestáns etikával teljesen ellentétes vallásnak állította be. Szerinte az iszlám világra nem a szorgalmas, kemény munka, inkább az agresszív militarizmus (dzsihád) vagy egyfajta pietizmus és aszketizmus jellemző, így a kapitalista fejlődés kialakulásának alapjait nem biztosítja. Weber hasonló véleményt fogalmazott meg a kínai fejlődés tekintetében is, a konfucianizmust szintén nem tekintette megfelelőnek a kapitalizmus létrejöttéhez. Ugyanígy Japán lehetséges gazdasági sikereit illetően is pesszimista volt.²⁰

Maxim Rodinson az *Islám és kapitalizmus* című könyvében az iszlám forrásainak elemzésével és az iszlám világ gazdaságtörténetét értékelve rámutat, hogy az nem veti el az anyagi javak felhalmozását.²¹ Amint kifejti, számos vallás lenézi az anyagi javak szerzését, és a lelki dolgokat tartja magasabb rendűnek, de a Koránra egyáltalán nem ez a jellemző. Nem véletlenül, hiszen maga Mohamed, az iszlám megalapítója is kereskedő volt. A Korán elítéli a kereskedelem során elkövetett csalásokat, illetve a vallási ünnepek időszakában önmegtartóztatásra ösztönöz, de a kereskedést alapvetően helyes tevékenységnek tartja. A hagyomány is számos, a kereskedelmet dicsérő és a haszonszerzést méltató mohamedi mondást tart számon.

A középkori muszlim civilizáció sikerének egyik fundamentumát jelentette az iszlámnak ez a fajta gyakorlatiassága az anyagi haszonszerzés tekintetében. Az akkori világkereskedelem középpontjában elhelyezkedő iszlám világ

19| Rothman 2007.

20| Weber 1922: IV. 12.

21| Rodinson 1973.

jól ki tudta használni kedvező fekvését. Sőt, a modern bankrendszer alapjait is megvetették, hiszen arany- és fémpénz helyett a középkori muszlim kereskedők papírcsekket használtak (maga az elnevezés is az arabból jön, és a keresztések révén jutott el Európába). Az iszlám világ hanyatlása is részben összefüggött a világkereskedelem átalakulásával, és ez a folyamat a korábbi szemlélet megváltozását is eredményezte. Kuran ellenben azt hangsúlyozza, hogy inkább az iszlám jogrendszere és annak sajátosságai állnak a fokozatos lemaradás és végső soron a hanyatlás mögött.²²

Az Oszmán Birodalom ugyan az iszlám jog, a saría alapján működött, de az újabb hódítások során megszerzett tartományokban sokszor változatlanul hagyta a helyi igazgatási rendszert: pl. csak az adott területre kivetett adó befizetését követelték meg, de a behajtás módjában engedték a korábbi gyakorlat továbbélését. A nem muszlimokra kivetett fejadó (dzsizje) esetében a zsidó és keresztény közösségek sokszor különböző kedvezményeket is ki tudtak alkudni (maktu’).

A decentralizáltság a társadalmi és gazdasági rendszer más területein is jellemző volt. A 17. századtól a megnövekvő finanszírozási igények (modern, központi hadsereg a korábbi, szpáhikra épülő rendszer helyett) miatt a központi hatalom az adóbehajtás jogát magánszemélyeknek eladva jutott bevételekhez, ami egy megerősödő hazai (főként görög, örmény) tőkésréteg mellett a túladóztatott provinciák növekvő elégedetlenségét és az egyre inkább eladósodó központi költségvetés növekvő kiszolgáltatottságát eredményezte. A beszedett adónak csak mintegy ötöde folyt be a központi kincstárba, a többi a provinciákban maradt, vagy az adószedők hasznát gyarapította.²³ A 19. század elejére a birodalmi modell elavult; a nemzetállami keret és a modern, szekuláris demokrácia vált a legsikeresebb kapitalista államok által követett politikai modellé.

1.2. AZ OSMÁN BIRODALOM ÉS AZ ÚJ VILÁGREND

A 18. századtól az Oszmán Birodalom, több fronton is szembesülve technikai és igazgatási elmaradottságával, növekvő érdeklődést mutatott a nyugati modell

22| Kuran 2011.

23| Zürcher 2004: 14.

átvétele iránt. Elsősorban a hadsereg próbálta alkalmazni a modern hadviselés követelményeinek megfelelő módszereket (pl. bevezették az általános hadkötelezettséget), de a birodalom jog- és intézményrendszerét is igyekeztek úgy átalakítani, hogy képes legyen megfelelni a korszak új kihívásainak.

Az 1768 és 1774 között a terjeszkedő Orosz Birodalommal vívott háború és az ezt lezáró kücsük-kajnardzsi béke komoly sokkot jelentett. A Krím-félsziget önállósága mellett a fekete-tengeri hajózási monopólium is megszűnt, emellett a Balkánon is megerősödött az orosz befolyás. Az oroszok az itt élő ortodox keresztények pártfogóiként léptek fel (pl. orosz állampolgárságot adva az Oszmán Birodalomban élő ortodoxoknak).²⁴

A Krím esetében először vesztett el az Oszmán Birodalom muszlimok lakta területet (krími tatárok), ez komoly presztízsveszteség volt. A következő évtizedekben gyakorlatilag állandósultak az összecsapások az Orosz Birodalommal, és ezek többnyire orosz győzelemmel végződtek.

A reformok egyik első szorgalmazója, III. Szelim 1789-ben, a francia forradalom évében jutott hatalomra. A vereségek hatására megpróbálta modernizálni és a kor igényeihez alakítani a birodalmat.²⁵ 1792-ben meghirdette a Nizam-i Cedid (Új Rendszer) programját, amely a központi hatalom erősítését tűzte ki célul. Mivel hadseregreformját gyakorlatilag elszabotálták, egy új, a meglévőtől elkülönített modern hadsereg létrehozása mellett döntött, és a kiképzést főként francia tisztekre bízta. Ám a reform pénzügyi hátterét nem sikerült biztosítani. A kincstár rendszere elavult volt: tervezett költségvetés helyett ad hoc jellegűek voltak a kiadások, míg a bevételeket nem sikerült növelni, és az e célból alkalmazott kisajátítások és a pénz rontása hosszú távon inkább ártalmasak voltak. A hivatalrendszer reformja szintén elakadt, az elterjedt korrupció visszaszorítása nem volt sikeres, és a hivatali pozíciók, valamint a hatáskörök pontos szabályozása is hiányzott.²⁶

Bár a nyugati gondolatok kezdtek terjedni az oszmán elit körében is (és nem csak a nem muszlim kisebbség körében, ahol már régóta léteztek nyugati kapcsolatok), a III. Szelim által kezdeményezett reformokat elutasították a konzervatív erők. A hagyományos rendszer két legerősebb oszlopa, a régi hadsereg elitje és a vallási tanítók (ulemák) is elvetették a nyugati módszerek és ideák átvételét. A nép körében a növekvő költségek miatt kivetett magasabb adók tették népszerűtlenné a szultánt. Szelimet végül a legfőbb vallási méltóság, a seyhülislam fetvéja alapján az iszlámmal ellentétes reformjai

24| Zürcher 2004: 19.

25| Már trónörökösként levelezett XVI. Lajossal, a Bourbon-rendszerrel szimpatizált, de mire trónra került, az látványosan megbukott (Zürcher 2004: 21).

26| Zürcher 2004: 22–23.

I. TÖRÖKORSZÁG POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI RENDSZERE A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

miatt 1807-ben eltávolították a hatalomból, majd a következő évben, a hatalma helyreállítására tett kísérlet közben ellenfelei meggyilkolták.

Az európai eszmék, a francia forradalom ideái leginkább a görögökre és a szerbekre hatottak, itt erősítették fel a nacionalizmus és a nemzeti önrendelkezés gondolatát. Szerbia 1815-ben részleges autonómiát harcolt ki magának, 1821-ben pedig megkezdődött a görög függetlenségi harc.²⁷

Még súlyosabb veszteség volt a Birodalom számára Egyiptom fokozatos elvesztése. Mohamed Ali,²⁸ aki az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományát kormányozta, sikeresebb volt Isztambulnál a reformok megvalósításában. A szultánnal szemben előnyt jelentett számára, hogy a korábbi struktúrát és támogatóit a napóleoni invázió meggyengítette. Hadseregét európai mintára formálta, és javarészt a parasztságból toborozta. Az adóbevételeket sikeresen növelte, és gazdasági modernizációs intézkedéseivel (amelyek az iparosítás mellett államosítást és monopóliumok létrehozását is jelentette) eredményeket ért el. A monopóliumok a merkantilizmus korában igen elterjedtek voltak, de az oszmánok megkésve alkalmazták ezeket, illetve sokszor külső kézbe kerültek. A szultán (ekkor már II. Mahmúd) riválisként tekintett rá, de igénybe is vette szolgálatait. 1818-ban Mohamed Ali verte le a terjeszkedő vahhabita mozgalmat Arábiában, és egyiptomi csapatok beavatkoztak a görög függetlenségi harcokba is (1825), igaz, a görögöket támogató angol–francia–orosz tengellyel szemben nem sok esélyük volt. Eddigre már Ali is nyíltan szembeszállt a szultánnal, és előbb a franciákkal, majd az angolokkal próbált – sikertelenül – szövetséget kötni.

A görög és az egyiptomi válság egyre nyilvánvalóbbá tette az Oszmán Birodalom gyengeségét, és tovább erősítette az európai államok befolyásszerzési törekvéseit – a „keleti kérdés” a következő évtizedekben a nagyhatalmi küzdelmek egyik központi kérdése és terepe lett. 1832-ben Mohamed Ali seregei elfoglalták Szíriát, sőt a következő évben már Isztambult fenyegették, amit a szultán végül csak orosz támogatással tudott megállítani (cserébe különféle engedményeket adva az oroszoknak). A külföldi befolyás további erősödéséhez vezetett, amikor Ali eltávolítása érdekében a szultán az angolokkal szövetkezett, 1838-ban teljes szabad kereskedelmet ígérve nekik. 1841-ben angol segítséggel végül sikerült Mohamed Alit kiszorítani Szíriából.²⁹

27| Görögország 1829-ben vívta ki függetlenségét, míg az oroszok által támogatott Moldávia és Havasalföld szintén autonómiához jutott.

28| Mohamed Ali albán származású volt, az oszmán hadsereg albán kontingensével érkezett Egyiptomba, és 1808-tól volt a tartomány kormányzója, miután a napóleoni invázió megtörte a korábban a hatalmat kezükben tartó mamelukok uralmát.

29| Mohamed Alinak így is sikerült elérnie, hogy Egyiptomban ő és utódai maradhatnak a kormányzók, egészen 1914-ig.

A birodalom növekvő problémái, elődje kudarca ellenére, II. Mahmúdot is reformokra kényszerítették. 1826-ban megtörte a hadsereg legerősebb egységének, a janicsároknak az ellenállását, sőt fel is oszlatta őket, és az ulemákat is sikerült kormányzati befolyás alá vonnia. Az új hadsereghez kiképzőket keresett, de mivel a francia, brit vagy orosz segítség politikailag kényes lett volna, porosz kiképzőket hívott, ami meghatározó lépésnek bizonyult a következő évtizedekben.

Hadseregreformja mellett a bürokráciát is modernizálni próbálta (pl. a korábbi baksisrendszer helyett fizetést kaptak a hivatalnokok, a hagyományos oszmán hivatalok helyét átvették a nyugati világban már bevett miniszteri pozíciók).³⁰ Az adóbevételek növelése – bár szintén a kitűzött célok között szerepelt – nem volt sikeres. A pénzrontással szerzett bevételek magas inflációt eredményeztek, ami a bérek csökkenő reálértékéhez és növekvő korrupcióhoz vezetett.

A reformoknak most is elsősorban a belső ellenállás volt az akadálya, a felülről indítványozott modern módszereket sem a hivatalnokok, sem a társadalom nem fogadta lelkesen. Képzett, jó szakember kevés volt, sokukat (pl. a görög tolmácsokat a függetlenség után) már nem tekintették megbízhatónak. A reform párhuzamos intézménystruktúrát épített ki, ami lehetőséget adott a régi intézmények képviselőinek az ellenakciókra. Ezt a továbbra is erős klientúrarendszer is támogatta, mivel a központi hatalomnak hiányzott a megfelelő pénzügyi és gazdasági háttere.³¹

1.3. A TANZIMAT-REFORM KORA

1839-ben új uralkodó került a trónra Abdülmedzsid személyében. Abdülmedzsid folytatta a reformokat, sőt még radikálisabb lépésekre szánta el magát, ezért az 1839 és 1870-es évek közötti időszakot a Tanzimat (=reformok) korszakának is hívják. A birodalom központjában is rászánták magukat a lényegi változtatásokra. Átalakították a közigazgatási szerkezetet, de magát a jogrendszert is alapjaiban érintették a reformok. A korábbi hagyományokkal ellentétben kimondták a muszlimok és a nem muszlimok jogegyenlőségét és a tisztességes eljáráshoz való jogot. Megszüntették az uralkodó kivégzési és vagyyonelkobzási jogát.³² Az adórendszert központosították, és teljes

30| Zürcher 2004: 41–42.

31| Zürcher 2004: 45–46.

32| Rothman 2007: 82.